

Øsamfundet på Hasselø i anden halvdel af 1600-tallet

Rygterne om Hans Stanges trolddom florerede blandt bønderne på Hasselø, hvor han selv var gårdmand og foged. Hasselø var en lille ø med 18 gårde og 7 huse,²⁴ men den lå tæt på Falster, som det fremgår af kortet på næste side. Inde på Falster lå blandt andet øens sognekirke.²⁵ I det følgende vil jeg beskrive forholdene blandt gårdmænd og husmænd på Hasselø i anden halvdel af 1600-tallet, da både fogeden og vidnerne tilhørte denne gruppe. For det første vil jeg undersøge, hvor lukket øsamfundet var i forhold til omverdenen. Dernæst hvordan vilkårene var for gårdmænd og husmænd på øen. Endelig vil jeg se på, hvem der var velstillede og indflydelsesrige på øen, og hvordan de havde fået denne position.

Skulle man ind i fællesskabet blandt bønderne på øen, måtte man fæste en gård eller et hus af kronen. Den ejede nemlig alle gårde og huse på øen.²⁶ Kronen var også ejer af hovedparten af gårde og huse på Falster. På det punkt adskilte Hasselø sig ikke fra resten af sognet eller amtet.²⁷ Men kronens fæstere på Hasselø var underlagt nogle rammer, som adskilte dem fra andre kronbønder. Alle gårde var meget små og af nøjagtig samme størrelse, og det blev de ved med igennem hele perioden, for alle var fæstede bort som selvstændige brug.²⁸

Illustration på side 14: kortet viser landsbyerne på Falster samt Hasselø i 1682. Hasselø er markeret med grøn udfyldning. Øens landsby, hvor gårde og huse lå på en lang række, er markeret med rød. Sognet er markeret med grønne streger og kirkebyen Væggerløse inde på Falster ligeledes med rød. Desuden har jeg markeret købstaden Nykøbing, der ligger lidt ovenfor Hasselø. Herredstinget lå formodentlig i Sdr. Kirkeby, som ligeledes er markeret med rød. Endelig har jeg med blå markeret Ulslev og Taaderup, hvorfra de troldkvinder, som angav Hans Stange, kom. Illustrationen er hentet fra Det nordiske ødegårdsprojekt publikation nr. 16: *Falstersundersøgelsen*. Odense 1989 Figur 80 (Kortbilag).

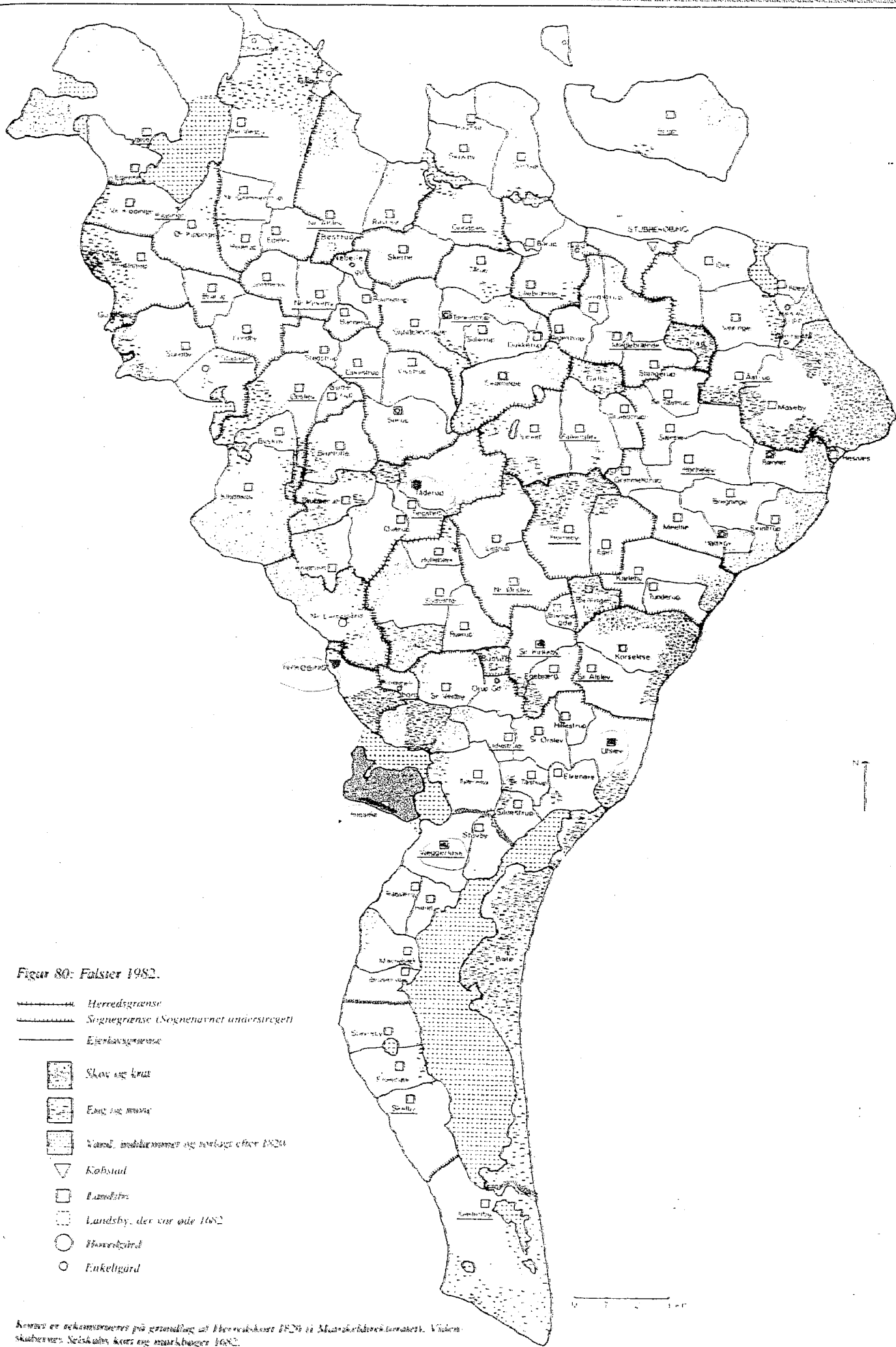
²⁴Ifølge 1688-matriklen var der 18 gårde og 6 huse på Hasselø foruden et hus, som blev lejet ud af en gårdmand (Matrikelprotokol 1815 i Rentekammeret, Rigsarkivet). I 1662-matriklen var der også 18 gårde og 6 huse (Bilag I: Syn). Ved en kopskat fra 1660 var der 7 inderster, flere med familie, foruden 18 gårdmandshushold og 8 husmandshushold. (Bilag J: Skattemandtal).

²⁵Øen var på cirka 630 tdr. land, men blev i 1870 landfast med Falster efter et inddæmningsarbejde. Den hørte under sognet Væggerløse, som ellers omfattede halvøen Bøtø og en stor del af det sydlige Falster, hvor der lå 6 landsbyer, heriblandt kirkebyen Væggerløse (J. P. Trap *Kongeriget Danmark*. 3. udgave. 3. Bind. Kbh. 1899 pp. 288-290).

²⁶Se matriklerne fra 1662 (Bilag I: Syn) og 1688 (Matrikelprotokol 1815 i Rentekammeret, Rigsarkivet).

²⁷Det nordiske ødegårdsprojekt publikation nr. 16: *Falstersundersøgelsen*. Bind I. Odense 1989. pp. 223ff.

²⁸De 18 gårde var alle på ca. 11 tønder land, som svarede til cirka 3,5 tønder hartkorn ifølge 1688-matriklen (Modelbog 1737 i Rentekammeret, Rigsarkivet). Andre gårde i sognet og i amtet var i reglen dobbelt så store eller større (Karl-Erik Frandsen: *Vang og tægt: Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*. Odense 1983 pp. 44ff. og Henrik Pedersen: *De danske Landbrug*. Kbh. 1928/1975 pp. 17ff. + tabel vedr. Nykøbing amt). I et hoveriregnskab fra 1695 kaldes gårdene kvartgårde (Hoveriregister fra 1695 bilagt pakken "Ladegårdene i Fyns stift" i Rentekammeret, Rigsarkivet).

Kortet er rekonstrueret på grundlag af Herredskortet 1828 i Matrikelbureauets Viden- skabsves. Seelskab, kort og matrikler 1682.

Både gårdmænd og husmænd foretog en speciel form for hoveri, som gik ud på at arbejde i haven ved det kongelige slot i Nykøbing. Den form for hoveri var der stort set ingen andre bønder i amtet, der forrettede, bortset fra nogle få husmænd fra forskellige landsbyer på Falster.²⁹ Det tyder på, at Hasseløs små gårde i den sammenhæng blev regnet mere som huse end som gårde, da gårdmænds hoveri ellers i reglen var landbrugsarbejde ved ladegårde og lignende. Hoveriet kan måske i praksis have været foretaget af yngre husmænd, af voksne sønner eller måske af kvinderne. Imidlertid havde det under alle omstændigheder haft så stor indflydelse på forholdene på Hasselø, at det i markbogen til 1688-matriklen blev bemærket som noget særligt for Hasselø, at gårde og huse havde:

*”...en temmelig have, hvor udi de planter kål og sår rødder og løg...”*³⁰

En generation senere var salg af grøntsager til Nykøbing en vigtig del af indtægten for bønderne, og markbogens bemærkninger kunne tyde på, at grøntsager også spillede en rolle i det sene 1600-tal.³¹ Vægten på have dyrkning såvel ved hoveri som hjemme på Hasselø kan ses som et tegn på, at det var noget særligt at være bonde på øen, men det kan også simpelthen hænge sammen med, at gårdene var så små, at det var nødvendigt at lægge stor vægt på køkkenhaverne.

Også i andre sammenhænge end ved hoveriet havde godset udstykket rammer, som adskilte Hasselø fra andre bønder og dermed fra andre bønder i sognet. Øen hørte til herredstinget for Falsters Sønder herred, der ellers var beregnet på bønder fra Midt- og Østfalster. De andre bønder i Hasseløs sogn og på det sydlige Falster i øvrigt hørte til tinget i det kongelige birk Gedser.³² Det var desuden

²⁹ Se hoveriregnskabet fra 1695, hvor 18 gårdmænd skulle arbejde 30 dage om året og 7 husmænd 25 dage (dvs. også husmanden i det hus, der blev lejet ud af en gårdmand!) (Hoveriregister fra 1695, bilagt pakken ”Ladegårdene i Fyns Stift” i Rentekammeret, Rigsarkivet). I et lensregnskab fra 1/5 1582-1/5 1583 fremgår det, at Hasselø gjorde nærmest dagligt hoveri på slottet (Holger Hjelholt: ”Hvad Folkene fra Kraghave, Haslinger og ”Embedsfolk” bestilte paa Nykøbing Slot i Aaret 1. maj 1582 – 1. maj 1583” i *Lolland-Falsters historiske Samfund*. Aarvog XX. Nykøbing F. 1932 pp. 23-34).

³⁰ 1688-matriklen (Markbog nr. 603 i Rentekammeret, Rigsarkivet).

³¹ I en jordebog fra 1718 står der, at ”...de meste skatter tager indbyggerne af rødder og roer, samt andre Køkkenurter, som de beflitter sig på at så, og sælge til Nykøbings indvånere.” (Hovedkrigs- og portionsjordebog. Falsterske distrikt 1718-1719 i Rentekammeret, Rigsarkivet). Jeg er ikke stødt på oplysninger om redskaber eller grøntsager i skifterne, men det er der heller ikke i skifter fra tiden omkring 1718!

³² Det fremgår af tingsvidner i lens- og amtsregnskaberne, at Væggerløse sogns andre landsbyer samt Skelby og Gedesby sogne syd for dette sogn hørte til birketinget for Gedser Birk.

sådan, at græsningsområder på øen og øens skov var forbeholdt Hasseløs bønder alene.³³ Endelig havde øen egen skolemester.³⁴

På langt de fleste områder blev øen dermed betragtet som en selvstændig enhed af godset. Det kan have ledt til, at bønderne på øen fandt det mere naturligt at organisere fælles spørgsmål inden for gruppen af bønder på øen frem for at inddrage en større gruppe såsom andre bønder i sognet. I hvert fald stammede fæstebønderne i gårdene og husene overvejende fra Hasselø. Tager man året 1692, hvor trolddomssagen startede, så var over halvdelen af fæsterne med sikkerhed fra Hasselø, mens flere af de andre havde søskende på øen.³⁵ Flere af disse fæstere havde været fæstere i årtier, og det viser sig da også, at det almindelige var at fæste allerede i en ung alder og at blive siddende samme sted, til man døde eller måtte overlade fæstet til en søn eller en anden pga. alder og svaghed.³⁶

Man må dermed sige, at Hasselø i høj grad var et isoleret samfund. Spørgsmålet er så, hvordan vilkårene var for bønderne i det lukkede samfund, og om der var forskel på, hvordan de klarede sig.

Øen var sluppet ret let gennem svenskekrigene. I sommeren 1660 blev der taget tingsvidner, det vil sige indført erklæringer i tingbogen, om tilstanden på amtets fæstegårde, og i hvilken udstrækning bønderne havde kunnet beså deres marker.³⁷ Markerne på Hasselø var sået, og der var ingen afbrændte eller øde gårde. Over halvdelen af gårdene var der faktisk overhovedet ikke noget at be-

³³ Se 1662-matriklen og 1688-matriklens oplysninger om græsning og skovudvisning (1662-matriklen vedrørende Nykøbing amt og 1688-matriklens modelbog 1737 i Rentekammeret, Rigsarkivet).

³⁴ Se fæsteregister 1/5 1655-1/5 1656, hvor "Hans Nielsen skolemester på Hasselø" fæstede et hus. (Bilag G: Fæsteregistret) I et bilag til kopskatten 9/7 1704 og 11/12 1705 oplyses det under degneindtægt, at degnen i Væggerløse betalte en tønne blandet korn til Hasseløs skolemester (Ekstraskatteregnskaber, Nykøbing amtstue, Rigsarkivet).

³⁵ 13 ud af 18 gårdmænd og 3 ud af 6 husmænd var sønner af fæstere på Hasselø i 1692, idet 8 gårdmænd havde fæstet gården efter deres fader (gård 2, 7, 11 og 15-18) eller stedfader (gård 10), 5 gårdmænd var søn af en anden gårdmand på Hasselø (4, 5, 8, 13-14) Nr. 4, Laurids Rasmussen Folmer, er dog baseret på et skøn, idet han sammen med Mikkel Rasmussen Folmer (nr. 15) var formynder på fædrene side ved skiftet 8/4 1692 efter husmanden Ole Rasmussen Folmer (hus nr. 2) Herkomsten for fæsterne i gård nr. 1, 3, 6, 9 og 12 er ukendt, men nr. 3 var gift med en datter fra gård 17 og fæsteren i nr. 9 var gift med en datter fra nr. 12. Nr. 6 var gift med forgængerens enke, mens nr. 12 var Hans Stange, der havde en broder og en søster på gårdene 17 og 7. I husene var fæsteren i hus nr. 5 søn af forgængerens, og fæsterne i nr. 2 og 6 var søn af en anden fæster på Hasselø. Skolemesteren i hus nr. 3 havde en søster i gård 17. Nr. 4 er ukendt, mens fæsteren i nr. 1 var fra landsbyen Ulslev i nabosognet Idestrup (Bilag H: Fæsternes herkomst og alder 1692).

³⁶ Halvdelen af fæsterne havde fæstet i 1670 eller før. Heraf 1 (Hans Stange) allerede omkring 1640 og 3 før svenskekrigene. Kun to af disse var husmænd, nemlig skipper Hans Boesen og skolemester Jens Rase. 10 af fæsterne havde fæstet, fordi forgængerens var død, mens kun 2, fordi forgængerens var flyttet. Blandt de øvrige er der 4, hvor fædren havde overladt gården til en voksen søn, så der var nok tale om et fæsteskit pga. alder. 13 fæstere var mellem 20 og 30 år gamle, da de fæstede, mens 2 var under 20 år! (mere om disse senere) 6 var mellem 30 og 37 år. 1 var dog ca. 64 år, men han var tidligere indsidder og havde en voksen søn, som var født på Hasselø (Hans Nielsen Kaare i hus nr. 4) (Bilag H: Fæsternes herkomst og alder 1692 og J: Skattemandtal).

³⁷ Tingsvidnerne fra 1660 vedrørende gårde og marker efter svenskekrigene (Bilag I: Syn).

mærke ved, og blandt de resterende var der tale om, at der manglede stolper, langhalm til stråtaget, eller at brønden skulle skiftes ud. Altså tegn på manglende vedligeholdelse eller mangel på tømmer under krigen. Kun en af disse gårde var stadig i dårlig stand, da gårdenes stand på ny blev gjort op kort efter og indført i den første matrikel fra 1662. Ellers var gårdene og husene ”ved magt”, hvilket var den bedste kategori, godset havde, når bygninger og bønder blev bedømt.³⁸ I 1671 blev gårdene igen synet. Da var der også kun et tilfælde, hvor gård og fæster var i dårlig forfatning, og det var ikke den samme som nogle år forinden. Enkelte gårde var stadig i fin stand i det hele taget, men det var efterhånden kun få. Husene var dog i god stand.³⁹ Dette år var det nødvendigt at give fire gårdmænd nedslag i deres landgilde, dvs. i den afgift i penge og naturalier, de betalte hvert år til godset for at have gården i fæste. Det var ellers ikke set siden svenskekrigene, hvor der enkelte år blev givet generelle nedslag i landgilden af øens gårde, ligesom der var et år, hvor næsten ingen bønder kunne betale hele landgilden. Få år efter 1670 var der igen restance i betalingen af landgilde fra alle gårdmænd.⁴⁰

Op til 1680'erne havde mønstret dermed været, at bønderne normalt betalte deres landgilde bortset fra enkelte år, hvor en særlig dårlig høst eller krigsforholdene gav et afbræk for alle gårdmænd. Derudover var der enkelte gårde, som tid efter anden var i en dårlig forfatning, og hvor gårdmanden havde svært ved at klare sig, men disse gårdes forhold blev åbenbart genoprettet.

I 1684 kom næsten alle gårdmænd igen i restance, og derefter blev det almindeligt, at halvdelen eller flere havde restance. Restancen blev ikke betalt og var derfor i praksis lig et nedslag i landgilde.⁴¹ Problemerne blev dog afhjulpet noget ved en betydelig nedsættelse af landgilden generelt fra 1690 og frem fra godsets side. Fra 1684 begyndte bønderne tillige at låne korn fra godset til at så med. Bortset fra enkelte gode høstår år lånte en tilsvarende stor gruppe derefter fast korn til at så med årligt, som grafen på næste side viser.⁴²

Året 1684 var særligt slemt, men udviklingen derefter viser, at det ikke længere var almindeligt, at man hurtigt kom sig over enkelte dårlige år. 1684 blev i øvrigt kaldt ”det dyre år” af en af de *kloge*

³⁸ Matriklen 1662 (Bilag I: Syn).

³⁹ Jordebog i amtsregnskabet 1/5 1670-1/5 1671 (Bilag I: Syn).

⁴⁰ Restancen fra alle gårdmænd i 1673 indbefatter dog ikke fogeden Hans Stange (Bilag F: Landgildebetaling og lånekorn).

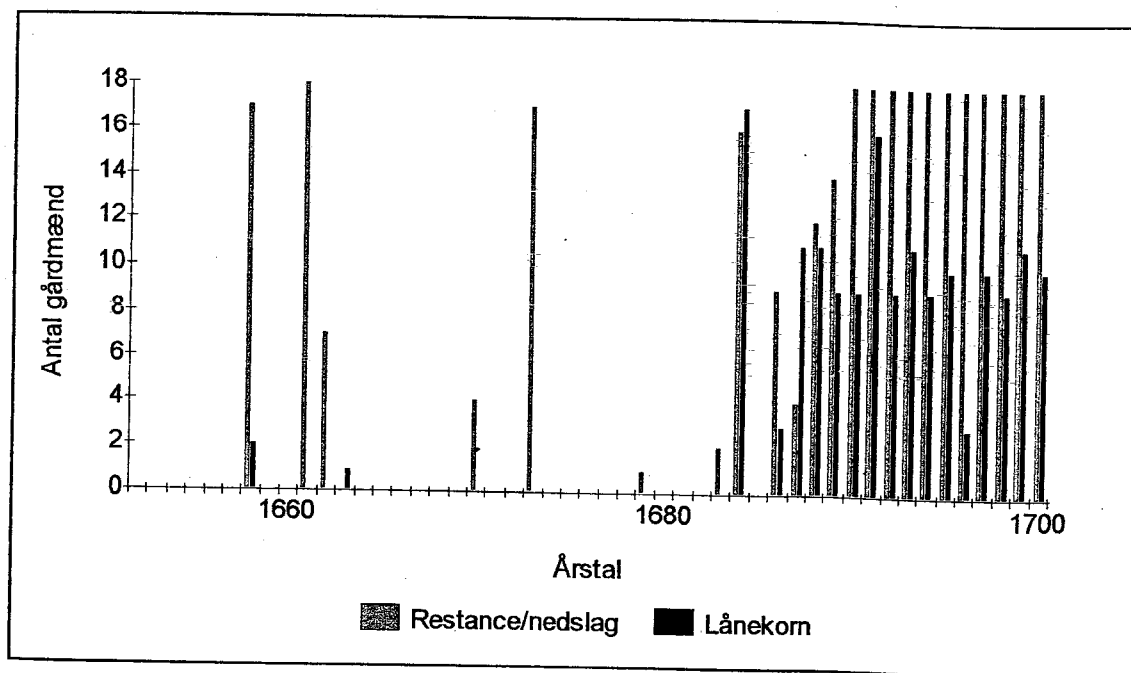
⁴¹ I amtsregnskabet 1/5 1694-1/5 1695 var 3 gårdmænd ”ved magt” og kunne betale af på deres restance og nedslag i landgilde fra 1683 til 1694. Det vil sige, at restancen fra 1683 og frem endnu ikke var blevet betalt i 1694 (Bilag I: Syn).

⁴² Bilag F: Landgildebetaling og lånekorn.

koner, som blev anklaget for trolddom samme år som fogeden på Hasselø. Det år var hun begyndt at drage omkring blandt bønderne for at tilbyde sin særlige kunnen!⁴³

At der var tale om en reel tilbagegang, viser sig tydeligt ved en sammenligning med, hvad en kongelig kommission frem til i foråret 1685, da de skulle undersøge de dårlige forhold for bønderne i hele amtet. Nu var det to ud af tre gårdmænd på Hasselø, der var forarmede, mens et hus var øde og et par andre trængte stærkt til reparation.⁴⁴ I 1692 viste endnu et syn, at næsten alle gårde skulle repareres, selvom lidt færre gårdmænd var forarmede end i 1685.⁴⁵ Krisen gav sig også udslag i, at det i 1680'erne var et særsyn, at en gård havde de fire heste, som ellers var det normale antal.⁴⁶

Figur nr. 1: graf over antallet af gårdmænd, der ikke betalte fuld landgilde og lånte korn i årene 1652-1700

Figur nr. 1 viser den dramatiske udvikling i antallet af gårdmænd, der for det første fik nedslag i landgilde eller havde restance på betalingen af den (rød) samt for det andet antallet, der lånte korn til at så med (sort) i årene fra 1652 til 1700. Kilde: Lensregnskaber og amtsregnskaber (Bilag F: Landgildebetaling og lånekorn).

⁴³ "Trolddom og hemmelige kunster" i *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede* p. 179.

⁴⁴ Bilag til den kongelige kommissions undersøgelse i 1685 (Bilag I: Syn).

⁴⁵ Syn på gårde og huse i Nykøbing amt 1692 (Bilag I: Syn).

⁴⁶ Fire heste eller plovbæster var åbenbart det almindelige ifølge ridefogedens syn i 1692 og ifølge de samtidige skifter. Da Laurids Rasmussen Folmers gård blev overtaget af hans søn den 27/8 1693 var der behørig besætning på gården. Året før havde der været 4 heste og 2 køer på gården. I 1680'erne var det imidlertid langt fra alle gårde, der kunne honorere disse krav, som det fremgår af den kongelige kommissions syn tillige med kvægskattemandtal fra 1682, 1683 og 1687. Kvægskatternes gennemsnit ligger da også lavere end en kvægskat fra 1657. Mærkværdigvis er der ikke nogen direkte sammenhæng mellem antallet af dyr og bedømmelsen af fæsterne i 1685. Fem af de 11 forarmede bønder havde således fire heste ligesom blandt andre fogeden. (Bilag D: Skifter, G: Fæsteregistret, I: Syn og J: Skattemandtal)

Kriseforholdene i 1680'erne og 90'erne var på ingen måde et særsyn i Nykøbing amt. Det var nok snarere et særsyn, at krisen først slog igennem så sent.⁴⁷ Derfor var det heller ikke realistisk for godset at sætte gårdmænd ud af fæstegårdene til skræk og advarsel, da de ikke kunne finde andre at sætte i stedet. Når det tidligere var gået bedre på Hasselø, så var det måske fordi, at de havde haft andre forudsætninger før svenskekrigene, end man havde i almindelighed i Nykøbing amt. Hoveriet på slottet var tidligere i et ret stort omfang, og det ser ud til, at Hasselø af denne grund var fritaget for ekstraskatter på samme måde, som adelens ugedagstjenere var det frem til svenskekrigene.⁴⁸ Efter svenskekrigene bortfaldt dette privilegium. Derudover var landgildens størrelse ikke nær så høj på Hasselø som andre steder på Falster, når man sætter den i forhold til gårdenes størrelse og ydeevne. Dette havde betydning i dobbelt forstand efter enevældens indførelse, for det nye styre brugte landgildens størrelse som udgangspunkt for skatteligning frem til 1688, hvor en ny matrikel gav et mere reelt billede af gårdenes ydeevne, som gårdene da blev sat i skat ud fra.⁴⁹ Man kan sige, at Hasselø fik en brat opvågning til de skattekrav, som fulgte med statsmagtens vækst i anden halvdel af 1600-tallet, og det var formodentlig med til at slå bunden ud under flere i forvejen skrøbelige bondeøkonomier. Krisen havde vendt op og ned på, hvordan den typiske gårdmand på Hasselø klarede sig. Hvor det før var ganske få, der var i armod, var det nu nærmest det almindelige. Disse dramatiske forandringer skete inden for en gruppe, der levede en isoleret tilværelse på øen og kendte hinanden særdeles godt, da praktisk talt alle var vokset op på øen.

Arv og fæste var vigtige milepæle i en ung bondes tilværelse.⁵⁰ Det er derfor rimeligt at undersøge, om fæsteforholdene kan give et billede af styrkeforholdet og afhængighedsbåndene på øen. For at kunne gøre dette, er det dog først nødvendigt at få et indblik i forskellene mellem de enkelte bønderes økonomiske vilkår. Ser man lidt nærmere på, hvem der kom i armod i 1680'erne og 90'erne, så viser det sig, at det på ingen måde var vilkårligt, hvem der blev ramt af krisen. Den tredjedel af gårdmændene, der gik fri af krisen, havde det tilfælles, at hverken de eller deres forgængere havde

⁴⁷ *Det danske landbrugs historie*. Bind II. pp. 183-185.

⁴⁸ I "Hvad Folkene fra Kraghave, Haslinger og "Embedsfolk" bestilte paa Nykøbing Slot i Aaret 1. maj 1582 – 1. maj 1583" i *Lolland-Falsters historiske Samfund*. Aarvog XX. p. 23-34 beskrives Hasselø's hoveri på slottet i slutningen af 1500-tallet på basis af et bevaret lensregnskab. Se desuden *Kulturhistorisk håndbog for Falster*. Sydfalster/København 1986 p. 257 samt *Det danske landbrugs historie*. Bind II. p. 167.

⁴⁹ Princippet for matrikelskatten efter 1662 og 1664-matriklen fremgår af *Det danske landbrugs historie*. Bind II. pp. 179-183. Sammenligner man 1688-matriklens hartkorn, som var et udtryk for gårdens størrelse og kvaliteten af jorden, med hartkornet i 1664-matriklen, som var baseret på en omregning af landgilden til hartkorn, får man et mål for de relative urimeligheder. Jo større forskel, des større urimelighed i ansættelsen af landgilde. For Hasselø var de to hartkornsangivelser næsten ens på omkring 3,5 tønder hartkorn, mens hartkornet i bl.a. Væggerløse blev mere end halveret i 1688 i forhold til tidligere. Væggerløse havde med andre ord været sat højt i landgilde og dermed skat.

⁵⁰ Se bl.a. *Tinget, magten og æren* pp. 112-151.

fået tinglyst gæld til borgere i Nykøbing, og de havde ikke fået midlertidige nedslag i landgilden eller haft restance med betalingen af denne i perioden fra 1652 til 1685. Det havde de forarmede til gengæld prøvet, men kun enkelte gange og på forskellige tidspunkter. Så man kan sige, at de krisetegn, som tid efter anden havde ramte udvalgte gårde, nu slog igennem igen på alle disse gårde samtidig. Også i perioden efter 1685 skiller de forarmede bønder sig ud. Det var dem, som havde gæld til borgere i Nykøbing, og det var dem, der havde de største problemer med at betale landgilde og behov for at låne korn til at så med.⁵¹ Grænsen var ikke knivskarp mellem de forarmede og nogle af de øvrige. Det viser formodentlig, at de fleste gårde enten var i armod eller på kanten af armod i 1680'erne og 90'erne. I 1694 var det da også kun tre gårdmænd, som kunne betale af på restancen af landgilden.⁵²

Et andet bemærkelsesværdigt træk ved forholdet mellem de to grupper er, at flere af fæsterne på de forarmede gårde stammede fra en af de gårde, som gik fri af krisen, mens det omvendte ikke kan påvises.⁵³ Det kunne tyde på, at det var reglen, at de sønner eller døtre, som ikke kunne overtage faderens fæstegård, måtte tage til takke med dårligere gårde, som de så måske kunne få faderen til at hjælpe sig med. Det viser sig da også, at tager man de gårdmænd, der havde flest dyr ifølge et kvægskattemandtal i 1657, så havde de alle fået placeret en eller to børn på andre gårde, og de gårde, som børnene var endt på, var næsten alle forarmede i 1685.⁵⁴ Til gengæld var disse gårde, hvor der var mange dyr i 1657, næsten alle gået fri af problemerne med restance, nedsat landgilde og

⁵¹ De gældfrie havde dog i sagens natur restance i de år, hvor alle havde restance, det vil først og fremmest sige omkring svenskekrigene (Bilag B: Gældssager og F: Landgildebetaling og lånekorn). Hans Stange havde dog gæld, men det skyldes formodentlig specielle omstændigheder, som det vil fremgå af næste afsnit.

⁵² Se amtsregnskabet 1/5 1694-1/5 1695, hvor Hans Stange i nr. 12, Rasmus Stange i nr. 17 og Jørgen Korte i nr. 6 var de eneste, der kunne betale af på deres restance. De betalte da hver 3 rigsdaler i afdrag. (Bilag I: Syn).

⁵³ Sammenhængen mellem fæsterens herkomst og tilstanden i 1685 var følgende:

- 5 forarmede bønder var fra en gård, hvor bonden ikke var forarmet. Nemlig Jens Krøl i nr. 3 (ukendt herkomst) gift med Margrete Stanges fra gård 17, Laurids Folmer i nr. 4 fra gård 15, Anders Stange i nr. 8 fra gård 12, Morten Pedersen i nr. 9 (ukendt herkomst) gift med Birte Stanges fra gård 12, Niels Folmer i nr. 13 fra gård 15.
- 6 forarmede bønder var født på den pågældende gård. Nemlig Jens Mikkelsen i nr. 2, Hans Kæmpe i nr. 5, Jens Hare i nr. 7, Niels Kaare i nr. 11, Jeppe Clausen i nr. 16 og Oluf Hansen i nr. 18.
- 2 forarmede bønder var fra en anden gård med en forarmet bonde. Nemlig Hans Hare i nr. 10, som var fra gård 7, og Hans Slagter i gård 14, som var fra gård 10.
- 5 gårdmænd var godt stillede. Nemlig Peder Krøl i nr. 1 (ukendt herkomst), Jørgen Korte i nr. 6 (gift med forgængers enke), Hans Stange i nr. 12, Mikkel Folmer i nr. 15 (forgængers søn) og Rasmus Stange i nr. 17 (forgængers søn)

(Bilag H: Fæsternes herkomst og alder 1692 og I: Syn).

⁵⁴ De 4 bedst stillede gårde ifølge kvægskatten i 1657 (Bilag J: Skattemandtal) havde børn i følgende gårde og huse:

- Nr. 6: To døtre blev gift med Mikkel Folmer i nr. 15 (godt stillet 1685) og Hans Bødker (forarmet 1685).
- Nr. 7: (forarmet 1685!) En søn blev gift med enken efter Peder Slagter i nr. 10 (forarmet 1685).
- Nr. 15: To sønner blev gårdmænd i nr. 4 og i nr. 13 (begge forarmede 1685). En søn blev husmand.
- Nr. 17 En datter blev gift med Jens Krøl i nr. 3. En søn byggede selv et hus 1658

(Bilag H: Fæsternes herkomst og alder i 1692 og I: Syn).

gæld frem til 1680'erne. Noget kunne dermed tyde på, at nogle gårdmænd vitterligt var bedre stillede end andre på Hasselø, og at det var disse bønder, som kunne få deres børn placeret på øen.

Netop på den baggrund kan det undre lidt, at man blandt de forarmede bønder i 1685 finder en søn af en af disse godt stillede gårdmænd. Jens Hare havde overtaget sine forældres tilsyneladende vel-drevne gård, men var i 1685 i vanskeligheder, og han overvandt åbenbart ikke disse. I 1697 blev han sat fra sin gård med følgende begrundelse i fæsteprotokollen:

"Jens Smed, som har et hus på Hasselø, er tilsat at antage den gård sammesteds nr. 7, som Jens Olsen Hare har haft i fæste, og formedelst stor armod og uduelighed ej længere kan forestå. Har ladet gården forfalde og ruineret sin anpart skov og agerlod..."⁵⁵

Dette kan meget vel være forklaringen på, at Jens Hare var den eneste, som brød mønstret i 1685. Jens Hare vil vi senere høre mere til. Han var søn af fogedens søster Sisse og aktiv under retssagen.

Noget kunne dermed tyde på, at det var almindeligt for de bedst stillede at planlægge deres børns fremtid på den måde, at man beholdt så mange som muligt på øen, hvor flere af dem endte på dårligere gårde end fødegården. Ordningen sikrede, at mange af dem, som blev født på øen, også fik mulighed for at blive der, men også for fædrene kunne der måske være interesser på spil i denne strategi. Det synes et par eksempler i hvert fald at vidne om. Allerede i 1658 havde gårdmændene Hans Kaare og Ole Nielsen hver især lånt korn til at så med. Det var som nævnt ellers uhørt før 1684. Året før havde de byttet gård, men alligevel måtte Ole allerede i 1658 have Jens Nielsen ind som fæster af halvdelen af sin nye gård. Efter svenskekrigene var deres gårde blandt de brøstfældige, og året efter blev landgilden for disse to gårde sat ekstra ned.⁵⁶ Da havde Ole og Jens Nielsen imidlertid afhændet deres gård til Hans Pedersen Slagter, som var søn af øens daværende foged Peder Slagter.⁵⁷ Det er næppe forkert at sige, at der her var tale om to dårlige gårde. I 1668 oplyses det da også i tingbogen, at Ole Nielsens gæld vanskeligt kunne inddrives, da han var blevet fattiglem i Nykøbing hospital.⁵⁸ Hans Kaare i den anden gård blev siddende til 1670, hvor hans gård blev af-

⁵⁵ Fæsteregistret fra 14/10 1696-8/4 1697 (Bilag G: Fæsteregistret).

⁵⁶ Bilag F: Landgildebetaling og lånekorn, H: Fæsternes herkomst og alder i 1692 og I: Syn.

⁵⁷ Bilag H: Fæsternes herkomst og alder i 1692.

⁵⁸ Oplyses i forbindelse med en gældspost til en borger i købstaden (Bilag B: Gældssager). I alt havde 8 gårdmænd tinglyst gæld fra 1665-1682. De øvrige var Niels Rasmussen Folmer i gård 13, Anders Jensen Clausen i gård 16, Mor-

hændet til Anders Stange, søn af Hans Stange. Det blev da bemærket i fæsteregistret, at Hans Kaare ”...for armod ej længer kunne forestå...” sin gård.⁵⁹ Det var da også kun den gård, der var i decideret dårlig forfatning ved synet i 1671. Vender man sig mod kirkebogens oplysninger om Anders Stange og Hans Slagters alder ved overtagelsen, så kommer man frem til, at de skulle have været cirka 18 og 15 år, da de fæstede deres gård. Selvom man skal være varsom med opgivelser i de ældste kirkebøger, så er det dog påfaldende, at de øvrige gårdmænd og husmænd, hvor alderen kendes, alle var mellem 25 og 35 år gamle, da de fæstede ejendom.⁶⁰ Det kunne tyde på, at det i et eller andet omfang var fædrene, der i disse tilfælde reelt påtog sig at drive den forarmede gård videre. I hvert fald i starten. Hasseløs gårde var jo meget små, så det virker ikke usandsynligt, hvis bønder, der kunne overkomme det, skulle have ønsket at drive mere jord, end der var til deres gård. I så fald var indfæstningen af en gård, som allerede var i drift, den eneste mulighed på øen, da der ikke var øde jord. Alternativet var at fæste ekstra jord inde på Falster, hvor der var øde jord, men det gjorde bønderne på øen ikke.⁶¹

Sammenhængen mellem at fæste gård på øen og det fædrene ophav vedrørte ud over muligheden for at få hjælp af faderen i levende live også udsigten til en rimelig arv. Det er således interessant, at de få sager i tingbogen, som ikke vedrørte gæld, hovedsageligt angik udbetalingen af en arv fra en formynder til en arving, og at disse sager angik tilfælde, hvor formynder og arving ikke boede i samme landsby.⁶² I tiden før krisen i 1680'erne, må man formode, at der var mere at skifte om, når bønderne skiftede, end under krisen. Ud over forarmelsen, som i sig selv gjorde, at der var mindre at dele, så gjorde gælden til amtstuen for manglende landgilde, lånt såkorn og eventuelt skatterestance, at værdierne efterhånden var små, når den samlede gæld var trukket fra. I slutningen af 1690'erne var det så grelt, at da to af de mest velstående gårdmænds gårde skulle skiftes, så var der ikke noget at dele. I begge tilfælde var der voksne arvinger, hovedsageligt fra Hasselø. Det var for-

ten Pedersen i gård 9, Laurids Hansen Kæmpe i gård 5, Hans Stange i gård 12 og Peder Mikkelsen i gård 2. Peder Mikkelsen og Morten Pedersen havde gæld til personer fra en landsby, mens de øvrige havde gæld til borgere i Nykøbing.

⁵⁹ Fæsteregistret 1/5 1670-1/5 1671 (Bilag G: Fæsteregistret).

⁶⁰ Bilag H: Fæsternes herkomst og alder i 1692.

⁶¹ Gårdmændene Hans Korte og Hans Stange dyrkede dog øde jord i kirkebyen Væggerløse lige efter svenskekrigene, men det var undtagelsen, der bekræfter reglen. Jeg vil vende tilbage til dette forhold i næste afsnit om Hans Stange.

⁶² Se Falsters Sønder Herreds tingbog den 20/10, 17/11 og 1/12 1670, hvor Maren Jeppesdatter fra landsbyen Egebjerg på Falster stævnedes Rasmus Folmer, en velstående gårdmand på Hasselø, for nogle værdier, han havde haft i varetægt efter hendes faders død jævnfør et skiftebrev fra 20/1 1640. Udgangen blev dog, at hun trak anklagen tilbage. Den 6/3 og 4/12 1673 forsøgte den dårligt stillede gårdmand Anders Clausen på Hasselø som værge for sin stedsøn at få gårdmanden Rasmus Kloger, som var flyttet fra en veldrevet gård på Hasselø til landsbyen Stouby inde på Falster, til at udbetale 98 sletdaler og 6 skilling jævnfør et skiftebrev fra 20/4 1653. Tilsyneladende fik han ikke pengene ud af gårdmanden. (Bilag C: Øvrige sager i tingbogen).

modentlig af frygt for at gå glip af noget arv, at arvingerne tilsyneladende var meget nøjeregnende med at få gjort boet op. Den kongelige ridefogeds fuldmægtig betonedede da også, at han var mødt op til den ene skifte "...*efter arvingernes begæring...*".⁶³ På den anden gård, hvor to svigersønner fra Hasselø og en svigersøn og to stedsønner udefra skulle skifte med deres stedfader, havde arvingerne selv medbragt to vurderingsmænd, som de bad om "...*på deres egen bekostning måtte være i flet...*"⁶⁴ med de vurderingsfolk, der var udnævnt. Stedfaderen valgte da også at tilbyde de fem svigersønner og stedsønner hver 10 sletdaler, fordi de havde opført sig "...*som rette og lydige børn...*"⁶⁵ imod ham. Det tog de fleste imod, i hvert fald de to svigersønner på Hasselø.

Eksemplerne viser, at selv de godt stillede gårde havde en rimelig dårlig økonomi. Der var langt til de knapt 100 sletdaler, som en gårdmandssøn havde til gode efter sin fader i 1653.⁶⁶ Selvom denne søn skulle være eneste arving, var det stadig mere, end der var til deling mellem børnene eller end- og mellem børn og den efterladte ægtefælle i 1690'erne.

Anderledes stillede skiftet sig for den person, som skulle blive på gården eller overtage denne. Det var nemlig samtidig almindeligt, at godset fraskrev sig gælden til amtstuen til "*gårdens konservation*".⁶⁷ Derved beholdt den nye fæster eller enkemanden gårdens produktionsapparat ubeskåret, hvilket jo var i godsets interesse. Det var dermed vigtigt at gifte sig ind i forgængerens familie eller at være udset til at skulle fæste gården efter faderens død. Problemet opstod for de brødre og søstre, der ikke længere kunne regne med en arvedel. Denne ændring i afhængighedsforholdet mellem generationerne er måske forklaringen på de betingelser ved overdragelse af fæste, som begyndte at dukke op i 1690'ernes fæsteregistre. Det var her ikke ualmindeligt, at faderen betingede sig at vedblive at være husbond på gården, så længe han levede, selvom sønnen fæstede gården.⁶⁸

Ændringerne i vilkårene førte formodentlig til større spændinger mellem de mange søskende, som levede side om side på Hasselø. Både på grund af, at søskende, der drog væk fra den fædrene gård, tilsyneladende overvejende havnede på de gårde, der blev ramt hårdest under krisen, og fordi de

⁶³ Skifte 7/6 1697 efter Hans Stange (Bilag D: Skifter).

⁶⁴ Skifte 22/7 1698 efter Maren Bendixdatter (Bilag D: Skifter).

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Se tingbogen i 1673 vedrørende den arv, Anders Clausen prøvede at få udbetalt fra Rasmus Kloger jævnfør noten ovenfor.

⁶⁷ Se skifterne den 1/12 1691 efter Jens Krøl i nr. 3, Hans Hare i nr. 10 og Morten Pedersen i nr. 9. Disse bønder var i øvrigt alle var forarmede i 1685 (Bilag D: Skifter).

⁶⁸ Se fæsteregistret 27/8 1693 og 15/2 1697 (Bilag G: Fæsteregistret).

ikke længere kunne regne med at få del i boet efter deres forældre, som nu gik ret ubeskåret til den broder eller søster, som overtog. Måske er det derfor, at selvom det var almindeligt at udvælge faddere ved en barnedåb blandt fællerne på Hasselø, så var det ikke særligt almindeligt at vælge sine søskende, svogre eller svigerinder, i hvert fald ikke hyppigere end andre.⁶⁹

Når der i reglen ikke var noget at dele, kunne slægtninge heller ikke regne med at kunne disponere over mindreårige slægtninges arvelod, indtil de mindreårige kom til skelsår og alder. Denne form for lån var en vigtig del af husmanden Hans Boesens økonomi.⁷⁰ Han stammede fra en af Hasseløes velstående gårde og var brodersøn til Hans Stange. Også ham vil vi komme til at høre mere til. Det er tankevækkende, at han og en anden husmand, skrædderen Ole Folmer, som også stammede fra en af velstillede gårde, var de eneste ud over skolemesteren, hvis huse var i god stand i 1680'erne og 90'erne, og skiftet efter dem begge viste, at de stod på niveau med gårdmændene.⁷¹ Også for husmændene havde herkomsten åbenbart meget at sige.

Hans Boesen var oven i købet skipper og indtog dermed en magtfuld position. Da han som nævnt spillede en central rolle under retssagen, vil jeg kort komme ind på hans magtposition. I 1694 blev Hans Boesen indblandet i en sag, anlagt af toldmyndighederne, fordi det var blevet opdaget, at han havde lagt til ved sit hus på Hasselø og bragt sit lille skibs varer i land på øen i stedet for at sejle til Nykøbing og fortolde varerne. Han havde været i Lübeck og bragt en tønne Lauenborgsk salt, noget forskelligt læder og to ruller lybsk tobak med sig hjem. Han undskyldte sig med, at det var nat, da han kom til Hasselø, og at det var vindstille! Hans matros, der var en ungarl fra Hasselø, blev fri-fundet, da han var gået hjem til sig selv, før den gamle skipper havde losset de medbragte varer. Magistraten i Nykøbing, hvor sagen var anlagt, mente ikke, at Hans Boesen skulle straffes efter toldordinansen og konsumptionsforordningerne. Han var aldrig blevet taget for den slags før, og han var jo *en gammel og fast udlevet mand*. Varerne blev dog konfiskeret, og han skulle selvfølgelig betale told og konsumption samt 2 rigsdaler per pund i bøde for de 20 pund tobak. Endelig skulle han udrede processens omkostninger.⁷²

⁶⁹ Bilag J: Skattemandtal.

⁷⁰ Se skifte efter Hans Boesen 18/6 1697 samt skifte efter hans søskendebørn 20/6 1689 (Rasmus Stange i nr. 17) og 1/12 1691 (Jens Krøl i nr. 3) Han var ikke børnenes værge, men havde åbenbart pengene i forvaring alligevel (Bilag D: Skifter).

⁷¹ Se skifte efter Hans Boesen 18/7 1697 samt efter Ole Folmer 8/4 1692. (Bilag D: Skifter) samt bilag I: Syn vedrørende husenes stand ifølge den kgl. kommission 1685 samt synet i 1692.

⁷² Se Nykøbing rådstueprotokol den 18., 20. og 23. april 1694 (Nykøbing Falster rådstuearkiv, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm).

Om skipper Hans Boesen tidligere havde gjort noget lignende i det skjulte, er uvist. Læderet og tobakken i den aktuelle sending var til en skomager og en anden borger i Nykøbing. De havde åbenbart allerede betalt for varerne, for magistraten henviste dem til selv at søge erstatning hos Hans Boesen for de tabte varer. Det gik dog sløjt med, for endnu efter Hans Boesens død havde den ene borger stadig penge til gode for tobakken.⁷³ Af skiftet fremgik det også, at denne skipper havde flere unge mænd til at arbejde for sig. De reparerede skibet og var med på sejlturene. Disse mænd kom alle fra Hasselø på trods af, at skibet egentlig skulle ligge i havnen i Nykøbing. Denne episode siger noget om skipperens betydning som arbejdsgiver og om hans forbindelser til købstaden og fremmede steder. Han havde ikke meget tilfælles med en fattig væver eller daglejer i et af de andre huse, selvom de i krongodsets regnskaber stod på linie med hinanden.

Man må dermed konkludere, at Hasselø var et meget lukket samfund. De naturlige grænser, som geografien udstak, blev forstærket af krongodsets administrative rammer, og de afspejlede sig endvidere i, at fæste, giftermål og omgangskreds i stor udstrækning foregik inden for en lukket kreds på øen. Det førte til, at de sociale forskelle mellem de forskellige bønder også blev til forskelle mellem slægtninge, idet de bedrestillede bønder fik flere af deres børn placeret andre steder på øen i dårligere stillede bønders fæstegårde. Ophavet kunne dog også bruges i positiv forstand, som i tilfældet med skipperen og i nogen grad med skrædderen, hvor det næppe var tilfældigt, at deres fædre var velstillede gårdmænd. Takket være denne sammenhæng mellem sociale forskelle og slægtsbånd må den tiltagende krise, som øen oplevede fra 1680'erne og frem, have været en ekstra hård belastning for de ramte bønder. Det var netop i dette tidsrum, at sagen mod øens foged blev rejst.

Fogeden Hans Stange

I dette afsnit vil jeg først give et rids af Hans Stanges livsbane ved at sammenligne ham med de øvrige bønder på Hasselø. Derefter vil jeg belyse fogedhvervet på Hasselø og sammenholde det med de opgaver, bondefogeder i form af sognefogeder og skovfogeder skulle forrette. Hans Olsen Stange var født omkring 1615, og han var fra omkring 1640 og frem til sin død i 1697 fæster af gård nr. 12 på Hasselø.⁷⁴ Som 77-årig var han den ældste bonde på Hasselø i 1692, og allerede i 1686

⁷³ Skifte efter Hans Boesen den 18/6 1697 (Bilag D: Skifter).

⁷⁴ Hans Stange havde allerede svin på olden i efteråret 1641 (Bilag H: Fæsternes herkomst og alder i 1692 og bilag K: Svin på olden).